

ЖЕНАТА И КОСАТА В КОНТЕКСТА НА АНТРОПОЛОГИЧЕСКИТЕ И ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Кина Котларска

*На моя пръв учител по етнология
доц.д-р Николай Колев*

Разкошна и дълга коса – тази женска мечта е вълнувала духовете през всички епохи. Различни средства – бои и билки, магии и украси, са използвани, за да бъде постигната. Красивите женски къдрици са възпети в много легенди. Предания и приказки разказват за тяхната чудодейна сила. От прочутия кичур на Самсон, през косите-змии на Медузата, та чак до късата прическа “à la Garçonne”, митологията отразява по свой начин тази важна част от женското тяло.

Женските прически и покривки за глави формират особена общност в облеклото и начина поведение. Когато става дума за отдалечени народи или традиционна култура¹, обикновено те са в ползрението на етнологите, особено ако са атрактивни или по-специфични. По принцип на този елемент от женското тяло рядко се обръща специално внимание. Той се разглежда обикновено в контекста на целия костюм², което е логично, понеже прическата е елемент от облеклото и в този смисъл тя носи неговото значение и отразява цялостните му функции. Въпреки че в последно време излязоха нови изследвания³, тази проблематика все още се третира встрани от нейния исторически контекст.

За да разберем начина, по който функционира феноменът, бихме искали да го поставим на фона на цялостното обществено развитие и в рамките на една по-широка културна област. Изглежда странно, но липсва цялостно изследване по въпроса в общоевропейски аспект. Доколкото етнологите са му отделяли внимание, то това е най-вече в национален или в регионален план⁴. Редки са и компаративните изследвания на костюма, които до ден днешен си остават класически⁵. Те засягат традиционното общество и съдържат безценни теренни материали, датиращи от края на XIX век до периода между двете световни войни. Създадени в една определена епоха, те неизбежно носят отпечатъка на тогавашното развитие на етнологията като наука.

Днес, смятайки че европейската цивилизация е далеч от своето “детство”, съвременните етнологи предпочитат други терени за своята изследователска работа. Или пък се обръщат към “модерни” в настоящия момент теми, но не и към материалната култура, считана за отдавна отряла и неактуална. И все пак изглежда, че европейската етнология още има да решава редица проблеми⁶, свързани с общото културно наследство, което дава облика на Стария континент. Затова бихме искали да поставим предметите в техния исторически контекст, да ги интерпретираме като част от конкретното общество, в чиито рамки са съществували, да се помъчим да разгадаем символа, който носят в себе си.

Колкото по-назад се връщаме във времето, толкова по-голяма е вероятността обикновената вещ освен утилитарно да има и силно символно значение не само в празниците, но в ежедневието. Най-важната причина за това е “неразчленимостта” човек – природа – общество в предишните векове. Именно модерната епоха е тази, която разбива това единство. Тя превръща човека в индивидуалност и слага край на “групата”. Тук имаме пред вид факта, че в доиндустриалните общества хората реагират като членове на отделни колективи, които влизат един в друг на принципа на матрьошките. Така индивидите разполагат с правата и задълженията на съответния колектив, към който принадлежат. Тези права и задължения се визуализират в ежедневието по подходящ и разбираем за цялата общност начин. Класическо средство в това отношение е костюмът. Дрехата застава между

човека и заобикалящото го пространство и се явява външната част на “Аз-а”⁷. Голяят във фолклорната култура е *не-човек*. Сваляйки дрехата си, той губи своята културна идентичност⁸. Следователно костюмът, а съответно и женските прически като негов елемент, са един от основните видими знаци, указващи принадлежността към някоя (или някои) от тези групи. Съществена негова функция е да показва социалния статут на този, който го носи⁹. Това общовалидно за времето до модерната епоха правило започва да се променя през последните две столетия. Облеклото и съответно прическата се индивидуализира, плътно следвайки изискванията на модата. Как се извършва този преход? Има ли достигнали до наши дни реликти от тази така стройна система от знаци, съществувала през предишните епохи? Ако да – кои и защо точно те? Валидни ли са тези закономерности в общеевропейски план? Въпросите от този род чакат своя отговор и биха могли да бъдат продължени още.

С настоящото съобщение искаме да очертаем само основните теоретически рамки на една хипотеза, чиято валидност за модерната епоха предстои да бъде проверена. То е част от по-голямо изследване, което цели да интерпретира женските прически и покривки за глави през модерната епоха и тяхната еволюция като знак, визуализиращ женското плодородие.

Антропологическата визия за женската коса и нейното покриване

Женските прически и забраждания са **комплексен феномен**. Тъй като те са **част от тялото** смятаме, че при тяхната интерпретация една от отправните точки би следвало да бъде концепцията на Марсел Мос. Косите и начините на тяхното сресване могат да бъдат възприети като “техники на тялото”. Под този термин Мос разбира “сбора от всички навици на тялото”¹⁰. Те са едни от най-древните културни явления, тъй като предполагат само наличието на човешкото тяло. То представлява и първата “суровина”, с която разполага човекът при окултуряването на пространството около себе си¹¹. Неговата морфология е източник на най-старите архетипи за нашите идеи¹². Затова

всичко, което хората “правят” с тялото си (плуване, ресане, спане, раждане и т. н.) е културно явление и се предава от поколение на поколение. Това дава основание на Мос да нарече техниките на тялото “традиционен и ефикасен акт”¹³. Или, както обобщава Давид льо Бретон, човешкото тяло има смисъл само ако се погледне на него като на културно явление¹⁴.

Главата като символ играе особено важна роля през всички епохи. Тя увенчава тялото и осъществява връзката на човека с вселената. Върху нея са концентрирани основните сетива и съответстващите им органи: устата, ушите, очите, носа... Обменът на информация между хората става с помощта на главата. Всъщност ние комуникираме със себеподобните си и останалия свят чрез лицето си. Неслучайно главата е смятана за съсредоточие на жизнените и магически сили на човека – ето защо най-тежкото наказание в древността е отсичането на главата. Даже и незначително отклонение на главата от нейната ос е в състояние да извади от равновесие цялото същество на човека, за което свидетелстват изразите: “Главата му е другаде”, “Главата му е пълна с бръмбари” и т. н.¹⁵ Тук трябва да припомним, че именно върху главата си монарсите носят знаците на властта като корони, диадеми и др. Вярванията от типа “оренда” са също широко разпространени и се срещат не само сред индианците. Те са регистрирани и при прабългарите и особено ясно се проявяват след прочутата битка на хан Крум при Върбишкия проход, когато българският владетел вдигал наздравица с направения на чаша череп на своя победен противник. Така главата се явява предпочитано място за визуализиране на силата и властта на човека.

Косата от своя страна, макар да образува границата на тялото, е схващана като негова съставна част. Тя е това, което остава от човека след неговата смърт. Неслучайно заема такова голямо място в различните ритуални практики – социални, магически, религиозни. Човекът, погледнат през призмата на неговите коси и окосмени части, се разкрива в цялост, със своя характер и настроения¹⁶. В разговорната реч съществуват многобройни изрази, които обозначават дадени качества на личността (*Цети косъма на две*) или определени емоционални състояния (*Скубя си косите*). Интерпретирани по различен начин от различните общества, окосмените части на тялото имат важна соци-

ална и социализираща роля¹⁷ като индикатори на половите различия и възрастовите групи в доиндустриалната епоха.

Анализирайки традиционните български женски народни носии, много изследователи са забелязали, че с промяната на възрастта¹⁸ и най-вече на семейното положение се променя и женската прическа и забраждане. Основният принцип е, че омъжените трябва да крият косите си под различни забрадки. Възшност цялата женска глава се променя от пубертета, т. е. от фертилната възраст на жената. Доиндустриалното общество е трансформирало този феномен в специфичен маркер показващ дали се касае за девойка в пубертета, булка, млада невеста с едно дете, вдовица, възрастна жена и т. н. Защо предпочитаното място, указващо разликата омъжена/неомъжена е главата? Защо точно косата и начинът, по който тя се покрива, са натоварени с тази функция на знак? Каква е тяхната връзка с жената и “най-женското” в нея – да дава живот?

В традиционното общество няма нищо случайно, там всяко колелце има своето място във функционирането на целия механизъм. Косата в специализираната литература се поставя най-общо във връзка с плодородието, здравето, силата на жената¹⁹. Особената роля на този феномен като метафора, която визуализира женската сексуалност (при мъжете тази функция се поема от брадата) е отбелязана както у българите²⁰, така и в европейски мащаб²¹.

Така става явно, че за да успеем да открием спецификата в неговите функции, трябва да тръгнем от основните принципи, структуриращи човешкия живот. Един от тях е **половият диморфизъм**, явяващ се част от от фундаментите на социалния живот през предишните епохи. Разделението на икономическите функции, също както и на публичното пространство на мъжко и женско е универсален факт, като при това в хода на хилядолетия, почти чак до наши дни, нежният пол играе второстепенна роля във всички човешки общества. Причините за тази роля са обект на многобройни изследвания от различни гледни точки: исторически, антропологически, социологически, философски и т. н.²² Без да влизаме в подробности, тук само ще отбележим, че отварянето на социалните науки към женската проблематика започва през 70-те години със засилването на феминисткото движение. Най-същественото откритие на този период е, че различията, макар да

почиват върху реалните физически особености на двата пола, са интерпретирани по свой начин от всяко общество, което им придава и определен културен смисъл. Така по думите на Силвиан Агасински културата може да се представи и като “изкуство да се култивират природните дадености”²³.

Една от новите хипотези е на френската етнологка Франсоаз Еритие²⁴. Изхождайки от факта, че половото неравенство е общовалиден факт в планетарен мащаб, тя търси причините, легитимирали мъжката власт. Внимателното проучване на т. нар. “примитивни народи” показва, че някои категории жени често имат права, подобни на мъжките. В повечето от случаите това са възрастните (или стерилните!)²⁵ жени. Иначе казано става дума за такива, които не могат да раждат по медицински причини или са излезли от фертилна възраст. В тези случаи техният статут е близък с този на мъжете. Следователно **не полът, а женското плодородие чертае реалната граница между мъжкото и женското**. И от тази гледна точка мъжкото доминиране в обществото произтича всъщност от контрола върху това плодородие²⁶. Той се установява с разпределянето на функциите в праисторическото общество²⁷, чието съществуване зависи изцяло от природата, като постепенно се засилва с овладяването на редица специфични занаятчийски умения от мъжете. Така с течение на времето типичните женски функции в обществото са сведени до възпроизводството на рода, а техният периметър на действие е ограничен в рамките на домашното огнище, докато мъжете завладяват обществения живот и публичните изяви. Разбира се, с течение на столетията се установява определено равновесие и това разпределение на функциите не се схваща от традиционното общество като несправедливо или трудно поносимо. Интерпретирано от гледната точка на един съвременен изследовател обаче, то се откроява достатъчно ярко.

Тази теза влиза в унисон с характерната за българското традиционно общество ситуация, при която жената заема подчинено и второстепенно място²⁸. В нашата научна литература е отбелязан фактът, че в тези условия статутът на жената се измерва с отношението ѝ към брака. Ако при мъжете вътрешното разделение в групата се формира главно под влиянието на техния социален статус, то при жените акцентът е върху семейното им положение²⁹. Както и в останалата

част на Европа за нежния пол са предвидени три роли – девизи, омъжени и вдовици³⁰. У нас този принцип е валиден както за православните, така и за мюсюлманите³¹. Така в българския идеал за жена са включени качества, които определят най-пълноценното изпълнение на нейната роля като жена, майка, снаха, работница. Тя трябва да е трудолюбива, здрава, скромна, физически издръжлива, добра къщовница и майка, да уважава съпруга си и възрастните.

Докато е неомъжена, жената е под властта на баща си, а след това – под тази на съпруга си. Особено ограничено е положението на момата – до навлизане във възрастта на пубертета тя е длъжна да слуша всички в къщи. Всяка постъпка, нарушаваща ограниченията за лична свобода, като изневяра, загубване на “честта” до брака, се наказва най-жестоко³². При това в подобни случаи никога вината не се търси у мъжа. Така в доиндустриалното общество жената се ражда и цял живот се подготвя за своето основно предназначение – да дава живот и да бъде майка.

Тази нейна роля започва да се променя през XIX и XX век. За тези 200 години се извършва огромен преход – жената от майка става икономически независим индивид и гражданин.

С изчезването на старото общество изчезва и традиционната система от знаци, показващи точното място на всеки в социума. Костюмът, който в предишната епоха изпълнява тази функция, изчезва или се запазват отделни елементи от него. Забражданията като основен маркер, разделящ жените на бъдещи, настоящи и бивши майки, също еволюира. Икономическите промени обясняват до голяма степен защо толкова бързо са усвоени новите навици в облеклото – в европейски мащаб от края на XIX до началото на XX век, а в България този преход продължава в някои региони и до 50-те години на миналото столетие. Най-лесно би било да се задоволим само с тази причина. Тя не обяснява обаче защо всички жени, дори и най-заможните продължават да носят дълги коси. Новата мода “a la Garçonne”, поразила така дълбоко съзнанието на европейеца след Голямата война, в крайна сметка се налага само сред висшето общество. По-голямата част от жените на континента се лишават от дългите си коси около 40–50-те години на XX век. Иначе казано, ако костюмът се променя доста бързо, то при прическите е налице една по-бавна и по-плавна

еволуция. Как бихме могли да си я обясним? Вероятно трябва да търсим част от причините в “манталитета”, така както го разбира Жак льо Гоф”³³. Не случайно според израза на известния френски историк “манталитетът се променя най-бавно” и в този смисъл “историята на манталитета е история на забавянето в историята”³⁴.

Историческият контекст – еволюцията в женските функции

Да се проследи женското положение в хода на времето не е лесна задача. Историческите трудове от древността до наши дни са изключително бедни на женски образи. В хрониките сред дългите списъци на монарси, войни и политици се прокрадват епизодично няколко представителки на нежния пол, останали в историята заради своята хубост, добродетел или порок. От историографска гледна точка това се явява последица от изолирането на жените от публичната сфера. Към оскъдната изворова база се прибавя и фактът, че първо, това обикновено са документи, обслужващи официалната политика и второ, те са излезли изпод перото на мъже. Този “мъжки филтър”, специфичен за всяка епоха, налагащ на жените определени правила и модели на поведение, кара дори учени като Жорж Дюби да смятат, че миналото в женски род е недостъпно за изследователите³⁵. Това налага интердисциплинарен подход при проучванията и комбинирането на различни методи, характерни за отделните обществени науки като етнология, психология, социология и др. Женските изследвания в историята имат вече сериозни успехи³⁶, макар че в България все още съществува сериозна празнота в това отношение.

При проследяването промените в женския статут през XIX и XX ще използваме класификацията на Изабел Жаке, която обособява от гледна точка на пола три основни групи функции на хората в тяхната съвременна ежедневна дейност³⁷.

Репродуктивната функция на индивидите е призвана да осигури продължението на човешкия колектив. Тук спадат всички дейности, свързани със създаването, отглеждането и възпитанието на децата. По-голямата част от тази функция се реализира и до ден днешен от жените. Те са смятани за “естествените” отговорници за тези задачи.

Чрез своята **икономическа** функция членовете на обществото произвеждат блага и услуги с цел тяхната комерсиализация. За разлика от И. Жаке за нас работата, осигуряваща продукти, предназначени за пряка консумация на семейството, ще бъде част от репродуктивната функция, понеже е тясно свързана със задоволяване нуждите на фамилната група и осигуряване на нейното съществуване.

Социалната функция установява правилата за обществен живот и бди над тяхното спазване. В наши дни държавата и нейните структури се явяват механизмът, който предвижда, кодифицира и контролира необходимите дейности в това отношение. Членовете на обществото могат да участват в този процес като упражняват своите граждански права или отделят време на друг вид социално общуване.

Трите групи функции са характерни за жените през модерната епоха. Във всички предходни общества обаче репродуктивната функция е единствено възможна за тях. Поне до началото на ХХ тя остава и основната. Жената е възприемана преди всичко като майка. Понеже бракът е институцията, която трябва да осигури и легализира продължението на рода, ако използваме идеята на Фр. Еритие, ще се окаже, че всъщност плодородието класифицира жените в две големи категории: омъжени и неомъжени, всяка със свои вътрешни подгрупи³⁸.

ХІХ век е граничен в историята на жените. Това е моментът, когато тяхната жизнена перспектива се променя³⁹. Модерната епоха прави възможен прехода им към индивидуални субекти и бъдещи граждани. Сравнително бавната еволюция в тази насока се обяснява с няколко причини. Френската революция и последвалите я сътресения консолидират разделението на пространството на обществено и частно. Въпреки някои революционни завоевания, в крайна сметка жените остават без граждански права. Би било прекалено екстравагантно за епохата те да бъдат включени в активния политически живот, при положение че все още голяма част от мъжете се определят като "пасивни" граждани. Така жената си остава както и преди символ на частното, личното пространство, което трябва да бъде защитавано от външния свят. Някои историци даже смятат, че през ХІХ жените са ограничени в семействата както никога до този момент⁴⁰. Затова през тази епоха еманципацията се насочва към други полета за изяви като обучението и платената работа извън домашното огнище.

Правото на образование става едно от най-важните искания на епохата. Значителното намаление на неграмотността, увеличаването броя на училищата променя чувствително не само културния живот, но и положението на жените. Все повече стават онези от тях, които са получили добро образование и търсят кариерно развитие в смятаните за мъжки професии. Определени занятия (учители, секретари) започват да се феминизират. Особено активна в това отношение е дейността на българските женски дружества, които започват да възникват от средата на XIX век и целенасочено да подпомагат развитието на родното образование⁴¹.

Триумфиращата индустриализация още от самото си начало предизвиква масовото навлизане на жените на пазара на труда. Желаящи или принудени да търсят своята икономическа независимост, недоволни от ниското обществено признание на тяхната домакинска работа, те напускат домашното огнище и предизвикват по този начин най-радикалната промяна в традиционното разпределение на ролите в семейството. Този процес, чиято **повратна точка бележи Първата световна война**, продължава да се развива и през XX век.

Последиците от първия по рода си световен военен конфликт са противоречиви. За съответните държави, възрастови групи и социални прослойки те имат различно изражение. В близките довоенни години той предизвиква обаче няколко важни промени в положението на жените.

На първо място по отношение на работата. Броят на работещите жени се увеличава бързо. Те навлизат масово в свободните професии. Отговорностите, поети от жената по време на войната, водят до освобождаване на нейните движения. Може би това е най-забележимото постижение на нежния пол. Освободено от корсета, дългите рокли, натруфените шапки и понякога от дългите коси, женското тяло може да се движи свободно⁴². Така се ражда един нов модел за подражание – активната и независима жена. Не бива да се забравя обаче, че този идеал не е масово приет и че само малка част от представителките на буржоазията се идентифицират с него.

Първите успехи в получаването на граждански права датират също от тази епоха. В това отношение Франция и България изостават в сравнение с Великобритания и Германия например, където равен-

ството на половете е конституционно гарантирано веднага след войната.

Последиците от първия световен конфликт в дългосрочен план обаче са спорни. Последните изследвания доказват как войната вдъхва нов живот на старите митове, че мъжете са създадени да се бият, а жените – да раждат и да бъдат майки⁴³. Светът, разтърсен из основи от войната, търси традиционните си устои, за да установи така желаната стабилност. Европейското общество се връща към вече изживели времето си модели, които кризисната следвоенна ситуация активизира. От тази гледна точка би могла да бъде обяснена и бавната еволюция в положението на жените през този век на кървави войни, също както факта, че едва през 70-те години френското законодателство например се връща към някои принципи за правата на жените, заложили още от Френската революция през 1792 г.⁴⁴

Реалната промяна в ролите на мъжа и жената в обществото и семейството се усеща в Европа през 60-те години на века. Именно тогава по ред причини – създаването на нови работни места, облекчаване на домакинския труд, възникването на социалната защита – изчезва традиционната домакиня. Властта, упражнявана от главата на семейството, се заменя от различни по тип семейни модели. От друга страна, разрешаването на абортите и появата на съвременната контрацепция позволяват на жените да разполагат пълноправно с тялото си и да управляват своето плодородие⁴⁵.

На този общоевропейски фон България показва някои особености. Последните проучвания доказват, че у нас, въпреки дълбоките промени, предизвикани от тоталитарния режим и комунистическата идеология, въпреки процеса на демократизация след падането на Берлинската стена, етничните образи на мъжкото и женското носят ясните белези на патриархалния модел⁴⁶. Трябва да се подчертае фактът, че всекидневната практика рязко се отличава от този модел и тази ситуация води до възникването на съществени противоречия⁴⁷.

Така очертаните теоретични рамки ни дават основание да изкажем следната хипотеза. Тясно свързана с женската сексуалност, в традиционното общество косата визуализира женското плодородие. Прическите, забражданията, украсите, вярванията и обичаите, свързани с този феномен, отразяват образа на жената и нейната основна

роля (да дава живот) в колективното подсъзнание. Те функционират като класификатор, разделящ жените на бивши, настоящи и бъдещи майки. Ето защо косите са смятани за концентрация на женските жизнени сили. От друга страна, от незапомнени времена мъжете, управлявайки женското плодородие, установяват неравенство в обществото. Мъжкото доминиране е символизирано от присъствието на забрадката – типичен белег на омъжената жена. Модерната епоха предизвиква бавна еволюция в тези структури. Преходът към женската индивидуалност става реалност през XIX и XX век, когато жената напуска домашното огнище и става икономически независима. Тогава започва първата голяма промяна в прическите и покриването на главата – изчезват сложните прически, появяват се шапките при част от по-заможните и т.н. Процесът приключва към средата на миналия век. Ролята на пълноправен гражданин, завоювана след Втората световна война, върви заедно с последните радикални промени в женските прически – скъсяването на косите. При все това до наши дни те продължават да бъдат важен елемент от женската визия, свързан както и преди с нейната красота и съблазън.

БЕЛЕЖКИ

¹ В българската етнология има класически в това отношение изследвания – **Вакарелски, Христо**. “Къносване”, обичай на българската сватба. Известия на Народния етнографски музей в София, I–IV, С., 1927, с. 107–114.

Велева, Мария. Една българска забрадка, В: – Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски. С., 1960, с. 679–706.

Михайлова, Ганка. Някои семантични паралели между българския и източнославянския народен костюм. – Българска етнография, 1986, № 3, с. 18–29 и много други.

² **Вакарелски, Христо**. Българските народни носии сега и в миналото. С., 1942

Велева, Мария. Българската двупрестилчена носия. С., 1963

³ **Ганева, Радослава**. Традиционните прически, забраждания и украси за глава на българката като социален знак. Българска етнология, година XXVI 2000, № 4, с. 51–71. Етнографски институт с музей при БАН.

⁴ **Зеленин, Дмитрий.** Женские головные уборы у восточных славян, Slavia, V, Прага, 1926-27, s. 304–337 a s. 535–556; **Stranska, Drahomira.** Ze studia slovenskych kroju I. Zavite zenske hlavy na Zapadnim Slovensku, II. Uprava zenskeho ucesu na zapadnim Slovensku, Narodopisny vestnik ceskoslovensky, 20, 1927, s. 37–56, 325–330.

⁵ Като частта, отнасяща се до костюма в известния труд на **Moszynski, Kazimierz.** Kultura ludowa slowian – Kultura materijalna, Krakow, 1934, или пък посветеното на народното облекло сред източните славяни изследване на **Маслова, Г.** Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – нач. XX века, Москва, 1984.

⁶ **Bonnet, Jocelyne.** Avant propos, p. 5–13, in: Actes du deuxième atelier de l'EURETHNO, Strasbourg, 1991, p. 5–6

⁷ **Станоева, Ива.** Тялото – голо и облечено. – Български фолклор, 1994, 2, с. 80.

⁸ Пак там, с. 74.

⁹ **Deslandres, Yvonne.** Le costume, image de l'homme, Paris, 1976, Albin Michel, p. 104.

¹⁰ **Mauss, Marcel.** Manuel d'ethnographie, Paris, 2000, Payot, p. 30.

¹¹ **Heritier, Françoise.** Le sang du guerrier et le sang des femmes, p. 23–40, in: Cahiers du Grif, La société des femmes, Bruxelles, 1992, Complexe, p. 40.

¹² **Беноа, Люк.** Знаци, символи и митове, Враца, 2000, Одри, с. 44.

¹³ **Mauss, Marcel.** Sociologie et anthropologie, Paris, 1950, Quadrige / Puf, p. 371.

¹⁴ **Le Breton, David.** Anthropologie du corps et modernité, Paris, 1990, Puf, p.28

¹⁵ За това, че подобни изрази съществуват и в други европейски езици свидетелства статията на **Wendling, Thierry.** Une tkte dure, p. 343–352, in: Les figures du corps, recueil publié par Beffa Lise, Hamayon Roberte, Paris, 1989, Société d'ethnologie.

¹⁶ **Monjaret, Anne.** Le sens du poil, p. 129–144, in: Les figures du corps, recueil publié par Marie-Lise Beffa et robert Hamayon, ed. Société d'ethnologie, Paris, 1989, p. 133.

¹⁷ Пак там, с. 135.

¹⁸ Прецизна класификация от тази гледна точка е направена от **Ганева, Радослава.** Цит. съч.

¹⁹ Пак там, с. 56.

²⁰ **Николова, Ваня.** Български жътварски обичаи:опит за семантичен анализ; 246–273, В: Етнографски проблеми на народната духовна култура, том 2, С., 1994.

²¹ **Monjaret, Anne.** Цит. съч.

²² Добро историографско изследване по въпроса е книгата на THEBAUT Françoise, 1998, *Ecrire l'histoire des femmes*, ENS Editions.

²³ Agacinski, Sylviane. *Politique des sexes*, Paris, 1998, Seuil, p. 19.

²⁴ Heritier, Françoise. Le sang du guerrier et le sang des femmes, p. 23–40, (1984), in *Les Cahiers du Grif, la société des femmes*, Bruxelles, 1992, Complex.

²⁵ В някои региони на Африка например, както посочва Фр. Еритие в цитираното по-горе изследване, бездетните жени имат право да се оженят и да имат съпруга. В създаденото семейство те играят типичната мъжка роля: издържат финасово домакинството, вземат по-важните решения, участват в общото събрание на племето и т. н. Потомството се осигурява от любовника на съпругата. Родените деца се приемат за законни наследници и се отнасят към главата на семейството като към баща.

²⁶ Пак там, с. 37.

²⁷ Издържащо се изцяло от лов, риболов и събиращество.

²⁸ Георгиева, Иваницка. Човекът и обществото в народния мироглед, с. 65–75, В: *Етнография на България*, Т. III, БАН, С., 1985, с. 67.

²⁹ Тодорова, Олга. Българката християнка през XV–XVIII век. – *Исторически преглед*, 1992, № 4, с. 7.

³⁰ Тук трябва да се отбележи, че западноевропейската йерархия на ценностите подрежда тази триада в реда девица – вдовица – майка, възхищавайки се от девството във всичките му форми. Bertini, F. et coll. *Les femmes au Moyen age*, Paris, 1989, Hachette, p. 16–17.

³¹ Тодорова, Олга. Цит. съч., с. 7.

³² Георгиева, Иваницка. Цит. съч., с. 66.

³³ “Всекидневното и автоматично действие, което убягва на индивидуалните исторически обекти, понеже не е конкретното съдържание на тяхната мисъл. Манталитетът е всъщност това, което е общо между Цезар и последния войник на неговия легион, между Луи Свети и селянина от неговите владения, между Христофор Колумб и моряка от неговите каравели“. LE GOFF Jacques, *Les mentalités. Une histoire ambigüe*, p. 106-129, in *Faire l'histoire*, sous la dir. de Jacques Le Goff et Pierre Nora, III, *Nouveaux objets*, Gallimard, Paris, 1974, p. 111.

³⁴ Пак там, с. 114.

³⁵ DUBY, Georges, *Dames du XII siècle*, t. I, 1995, Gallimard, p. 8,

³⁶ Ще се задоволим да цитираме само известното петтомно издание на DUBY, Georges, Perrot, Michelle. sous la dir. de, *Histoire des femmes*, Paris, 1992, Plon.

Подробна библиография по тази проблематика дава Thebaud, Françoise. Цит. съч.

Сериозен принос в българската наука правят Тодорова, Олга. Цит. съч.; Паскалева, Вирджиния. Българката през Възраждането. С., 1964,

Андреев, Йордан. Любовните истории в българското Средновековие, В. Търново, 1996 и др.

³⁷ **Jacquet, Isabelle.** Développement au masculin / féminin, Paris, 1995, L'Harmattan, p. 31–40.

³⁸ В случая с традиционното българско общество това са момичета, подевки, моми, годеници, булки, бременни, невести, вдовици и т. н.

³⁹ **Fraise, Geneviève et Perrot, Michelle.** La rupture politique et le nouvel ordre du discours, p. 15–27, in Histoire des femmes, sous la dir. de Georges Duby et Michelle Perrot, t. 4, 1991, Paris, Plon, p. 15.

⁴⁰ **Hunt, Lynn.** Révolution française et vie privée, p. 21–52, in: Histoire de la vie privée, sous la dir. de Philippe Ariès et Georges Duby, t. 4, 1987, Paris, Seuil, p. 50.

⁴¹ **Великов, Стефан, Жечев, Николай.** Културно-просветни и обществени организации, с. 116–123, В: История на България. Т. VI, С., 1987, с. 121.

⁴² **Thebaud, Françoise.** La grande guerre, p. 31–75, in: Histoire des femmes, sous la dir. de Georges Duby et Michelle Perrot, t. V, Paris, 1992, Plon, p. 72.

⁴³ Пак там.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ **Thebaud, Françoise.** Introduction, p. 13–26, in: Histoire des femmes, sous la dir. de Georges Duby et Michelle Perrot, t. V, Paris, 1992, Plon, p. 20.

⁴⁶ **Бочков, Пламен.** Етничните образи на мъжкото и женското: власт и компетентност. Български фолклор, 1999, № 4, с. 40.

⁴⁷ Които обаче излизат извън рамките на заложените с настоящото съобщение цели.